

UDK: 94(575.1):297.1

TERMIZ SAYYIDLARINING IX-XVII ASRLARDA O'RTA OSIYO IJTIMOIY-SIYOSIY HAYOTIDAGI ROLI

Yo'ldoshev Azizjon Azimjonovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Tarix mutaxassisligi magistranti

Ilmiy rahbar: t.f.f.d. (PhD), dots Toshov K. T.

Annotatsiya: Maqolada IX-XVII asrlarda Termiz sayyidlari institutining Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy Annotatsiya.tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda "sayyid" maqomining nasabiy-sharafiy belgidan tashqari, siyosiy legitimatsiya, ijtimoiy vositachilik, shariat-huquqiy amaliyot, xayriya-vaqf munosabatlari hamda ziyorat madaniyati orqali shakllangan ko'p funksiyali institut ekani asoslanadi. Markaziy daliliy tayanch sifatida Termiz yaqinidagi Sulton Saodat majmuasi ko'rib chiqilib, uning X-XVII asrlarda Termiz sayyidlari qabrlari ustida bosqichma-bosqich shakllangani, ansambl tarkibida maqbaralar, masjid va xonaqohlarning mujassamlashgani, ziyorat amaliyotini institutsionallashtirgani ko'rsatiladi. Maqolada siyosiy sulolalar almashinuvi fonida sayyidlar nufuzi "yumshoq kuch" sifatida barqaror saqlanib, mahalliy jamiyatda ijtimoiy muvozanat va ma'naviy legitimlikni ta'minlashga xizmat qilgani yoritiladi.

Kalit so'zlar: Termiz sayyidlari, sayyid instituti, Sulton Saodat, legitimatsiya, baraka, naqib, vaqf, ziyorat, Movarounnahr, Surxon vohasi.

KIRISH

Termizning Amudaryo havzasiga tutash chegara-mintaqa sifatidagi geoiqtisodiy va geosiyosiy o'rni o'rta asrlarda bu hududni karvon yo'llari, harbiy-siyosiy yurishlar hamda ilmiy-diniy migratsiyalar kesishgan makonga aylantirdi. Bunday "ochiq makon" sharoitida jamiyatning barqarorligi faqat ma'muriy kuch bilan emas, balki ijtimoiy rozilikni shakllantiruvchi ramziy institutlar bilan ham ta'minlanar edi.

"Sayyid" maqomi ana shunday institutlardan bo'lib, u Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) avlodiga mansublik da'vosiga tayangan holda muqaddas nasab timsolini yaratadi va jamiyatda alohida e'tibor, marosimiy ustuvorlik hamda ishonch kapitalini jamlaydi. Termiz sayyidlari aynan shu umumislomiy ijtimoiy-huquqiy hodisaning Surxon vohasi sharoitidagi tarixiy ko'rinishi bo'lib, IX-XVII asrlarda ular siyosiy

legitimatsiya, mahalliy nizolarni murosaga keltirish, xayriya resurslarini boshqarish va ziyorat tarmoqlari orqali hududiy birlashuvga xizmat qilgan.

Termiz sayyidlarining uzoq davr mobaynidagi mavqeini ko'rsatuvchi eng muhim moddiy-tarixiy dalil - Sulton Saodat yodgorlik majmuasidir. Ushbu majmua Termiz yaqinida joylashgan bo'lib, mahalliy va ilmiy-ommabop manbalarda u Termiz sayyidlari xonadonining oilaviy xilxonasi, ya'ni sulola vakillari dafn etilgan ziyoratgoh sifatida ta'riflanadi; majmuaning shakllanishi X-XVII asrlar oralig'iga taalluqli ekani qayd etiladi. Meros.uz ma'lumotiga ko'ra, majmua aynan Termiz sayyidlari qabrlari ustida XI-XVII asrlarda rivojlangan bo'lib, vaqt o'tishi bilan ansamblga turli davrlarda maqbaralar, masjid va hanaqoh kabi kult inshootlari qo'shib borgan. Bu holat Termiz sayyidlarining jamiyatdagi mavqei "faqat nasab" bilan emas, balki institutsional infratuzilma - ibodat, ta'lim, marosim va ziyorat amaliyotlarini uzluksiz ta'minlaydigan makonlar orqali mustahkamlanganini anglatadi.

IX-XII asrlar kontekstida Termiz sayyidlarining roli, avvalo, mahalliy diniy-huquqiy tartibot va ijtimoiy muvofiqlashtirish bilan izohlanadi. O'rta asr shahar jamiyatida nikoh, meros, mulk munosabatlari, nizolarni sulh bilan hal etish, xayriya ishlari va diniy marosimlarning me'yoriy boshqaruvi ulamo va muqaddas nasabga ega qatlamlar ishtirokisiz to'liq ishlamas edi. Sayyid maqomi bunday muhitda ikki yo'nalishda "legitimlik resursi" bo'lib xizmat qiladi:

1-dan, jamoa ko'z o'ngida axloqiy-ramziy ustunlikni beradi;

2-dan, hokimiyat uchun "ma'naviy tasdiq" manbaini yaratadi. Termiz singari chegaraviy va tranzit hududda esa murosaviy vositachilikning qiymati yanada ortadi: siyosiy vaziyat tez o'zgaradigan sharoitda "muqaddas nasab"ga tayanadigan institut jamoa xotirasida uzluksizlik belgisiga aylanadi.

1-rasm. Termiz sayyidlarining IX-XVII asrlarda oʻrta osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotidagi roli

XII-XIII asrlarda Xorazmshohlar davri va keyingi moʻgʻul istilolari Movarounnahrning koʻplab markazlarida demografik zarba, iqtisodiy izdan chiqish, siyosiy boshqaruvning qayta qurilishini keltirib chiqargan. Ana shunday “uzilish”lar davrida sayyidlar kabi ramziy legitimlikka ega qatlamlar koʻpincha mahalliy jamiyatning ichki tiklanish mexanizmlarida muhim oʻrin egallaydi: ular marosimiy hayotni saqlaydi, eʼtiqodiy amaliyotni davom ettiradi, jamoani birlashtiruvchi ziyorat makonlarini qayta jonlantiradi. Sulton Saodat majmuasining koʻp asrlik qatlamlar asosida shakllangani, ayniqsa, siyosiy inqirozlar fonida ham ziyorat amaliyoti va sulolaviy xotiraning uzluksizligi mavjud boʻlganini koʻrsatadi.

XIV-XV asrlarda Temuriylar davlati mafkurasida “din-saltanat” uygʻunligi gʻoyasi, shariat himoyasi, ulamo va mashoyix bilan aloqani namoyish etish siyosiy legitimatsiyaning muhim unsurlaridan biri boʻlib chiqdi. Bu sharoitda sayyidlar, ayniqsa mahalliy ziyorat markazlari bilan bogʻliq sulolalar hokimiyat uchun “baraka tarmogʻi” vazifasini bajargan: hukmdorlar ehson, vaqf tasdiqlari, ziyorat va ehtirom marosimlari orqali jamoa koʻz oʻngida oʻzini “islomiy adolat” homiysi sifatida koʻrsatgan, sayyidlar esa oʻz navbatida siyosiy tartibning maʼnaviy poydevorini

mustahkamlagan. Termiz sayyidlari xonadoni bilan bog'langan "Sulton Saodat" unvoni va naqiblik institutining tilga olinishi ham sayyidlarning ichki ierarxiyaga ega bo'lgan, demak, faqat "nasabiy guruh" emas, balki tashkiliy tizim sifatida ishlaganini anglatadi.

XVI-XVII asrlarda Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida mintaqaviy markazlararo raqobat, bekliklar o'rtasidagi muvozanat va mahalliy elitalar ta'sirining kuchayishi kuzatiladi. Bunday siyosiy muhitda hukmdorlar ko'pincha mahalliy ma'naviy institutlar bilan hamkorlik orqali boshqaruvni yumshatadi: chunki ramziy legitimlik ma'muriy buyruqning jamoa tomonidan qabul qilinishini tezlashtiradi. Termiz sayyidlari bilan bog'liq Sulton Saodat majmuasining aynan XVII asrgacha rivojlanib borgan ushbu davrda ham sayyidlar nufuzi saqlanganini va ziyorat infratuzilmasi kengayganini ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, sayyidlarning "ijtimoiy xizmat" funksiyasi kuchli bo'lganini anglatadi: ziyoratchilar oqimi, marosimlar, ibodat va ehtimoliy ta'limiy faoliyat mahalliy iqtisodiy aylanma bilan bog'lanadi va shahar-voha miqyosida barqarorlik omiliga aylanadi.

2-rasm. Termiz sayyidlari.

Termiz sayyidlarining ijtimoiy-siyosiy hayotdagi rolini chuqurroq tushuntirish uchun "vaqf" institutini alohida ta'kidlash zarur. Vaqf o'rta asr musulmon jamiyatida masjid, madrasa, xonaqoh va ziyorat joylarining iqtisodiy tayanchi bo'lib, u diniy-madaniy institutlarga nisbatan nisbiy mustaqillik va davomiylik beradi. Markaziy Osiyo sharoitida yirik ziyorat maskanlariga biriktirilgan vaqflar vaqt o'tishi bilan

boshqaruv apparatiga ega bo'lib, mintaqada sezilarli iqtisodiy kuchga aylanganini tadqiqotlar ko'rsatadi; siyosiy sharoit o'zgarganda ham "muqaddas maqom" va ba'zan soliq imtiyozlari kabi omillar vaqf mulklarini nisbatan himoyalagan. Bu nazariy xulosa Termiz sayyidlari misolida ham mantiqan qo'llanadi: Sulton Saodat singari ziyorat ansamblining ko'p asrlik yashovchanligi faqat e'tiqodiy hurmat bilan emas, balki resurs bazasi bilan ta'minlangan bo'lishi ehtimolini kuchaytiradi. Shu tariqa sayyidlar nufuzi "ramziy kapital" bo'lsa, vaqf tizimi uning "iqtisodiy infrastruktura"sidir; ikkalasining uyg'unlashuvi esa Termizda sayyidlar institutining tarixiy barqarorligini tushuntiradi.

Siyosiy legitimatsiya mexanizmi nuqtai nazaridan Termiz sayyidlari jamiyatda uchta asosiy maydonda ta'sir ko'rsatgan, deb konseptuallashtirish mumkin.

1-maydon - marosimiy-simvolik maydon: ziyorat, ehtirom, "ahl ul-bayt" timsoli, sulolaviy xotira va unvonlar orqali jamoa tasavvurida ma'naviy ierarxiya mustahkamlanadi.

2-maydon - normativ-huquqiy maydon: shariatga oid amaliy masalar diniy autoritet va jamoa ishonchi hisobiga ijtimoiy nizolarni yumshatish imkoniyati paydo bo'lad.

3-maydon - iqtisodiy-taqsimot maydoni: ziyorat va vaqf bilan bog'liq resurslar jamoa ehtiyojlariga yo'naltiriladi va shu orqali sayyidlar "ijtimoiy distributsiya markazi"ga aylanadi. Bu 3 maydonning birlashuvi Termiz sayyidlarini bevosita siyosiy hukmdor bo'lmagan holda ham ijtimoiy-siyosiy tizimning muhim "regulyatori" sifatida ko'rsatadi.

Termiz sayyidlari faoliyatini transregional makon bilan bog'laydigan yana bir omil - ziyorat geografiyasi va diniy-madaniy tarmoqlardir. Sulton Saodat majmuasi turizm va meros resurslari haqidagi davlat va ilmiy-ommabop platformalarda ham Termiz sayyidlari bilan bog'langan ziyorat obyekti sifatida qayd etiladi; bu esa ziyoratning uzoq muddatli ijtimoiy xotiradagi o'rnini tasdiqlaydi. Ziyorat tarmoqlari orqali hududga odamlar oqimi kelishi, u bilan birga bilim va urf-odat almashinuvi kuchayishi mumkin bo'lgan; bu jarayon Termizning "mahalliy markaz"dan "mintaqaviy tugun"ga aylanishida ma'naviy institutlarning rolini oshiradi.

Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, Termiz sayyidlarining IX-XVII asrlardagi roli an'anaviy ravishda faqat diniy hurmat doirasida talqin qilinishi torlik qiladi. Ular Movarounnahr siyosiy tizimida legitimatsiya resursini ta'minlagan, mahalliy jamiyatda murosaviy vositachilikni kuchaytirgan, ziyorat va vaqf mexanizmlari orqali ijtimoiy institutlarning iqtisodiy tayanchini mustahkamlagan, shuningdek, Termizning tarixiy xotira va ziyorat geografiyasida markaziy o'rin

egallashiga xizmat qilgan ko'p funktsiyali qatlamdır. Sulton Saodat majmuasining X-XVII asrlarda Termiz sayyidlari qabrlari ustida shakllangani va ansamblning maqbara-masjid-xonaqoh tizimini birlashtirgani mazkur tarixiy rolda institutlashuv darajasi yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sayyid // Wikipedia, the free encyclopedia.
2. Sulton Saodat majmuasi - sayidlarning sirli xilxonasi // Uzbekistan.travel.
3. SULTON SAODAT // termizi.uz. - 25.12.2025.
4. Abdimo'minov B.O. Termiz tumanidagi tarixiy-madaniy yodgorliklardan turizm maqsadlarida foydalanish // CyberLeninka. - 2023.
5. McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. - Princeton: Princeton University Press, 1991.
6. Floor W. Review: Waqf in Central Asia... R.D. McChesney, 1991 // Cambridge Core. - 1994.